

mtatkki

Hungarian Academy of Sciences
Centre for Social Sciences
Institute for Minority Studies

A PDF fájlok elektronikusan kereshetőek.

A dokumentum használatával elfogadom az
[Europeana felhasználói szabályzatát](#).

KÁLI KINGA

VASÁRNAPI ÖRMÉNYEK VALAMI A POZICIONÁLIS IDENTITÁSRÓL

Hosszas mérlegelés után mégiscsak megengedtem magamnak egy rejtélyesen metaforikus címet. Clifford Geertz (akit titokban kicsit mesteremnek tekintek) ugyan mindenkit óva int a szépírói gesztusoktól - az antropológiai szöveg legyen egyértelmű, igénytelen szöveg, ne törjön irodalmi babérokra, mondja. Mivel intését, bármennyire is megszívlelendő, nem mindig lehet betartani - erre talán legjobb példa az ő munkássága, amelyben szintén nem tudott lemondani a metaforikus önkifejezés glóriájáról -, maradt részemről is a „vasárnapi örmények” szókapcsolat, mely éppen elég titkot foglal magában, hogy kellőképpen illusztrálja azt a terminológiai bizonytalanságot, amely az erdélyi magyar-örmények identitásával kapcsolatban felmerül.

Kit nevezünk manapság *örménynek*? - kérdezem elsősorban a kutatóktól. Mi az a hozzávetőleges kronológiai határ az erdélyi magyar-örmények történetében, ameddig még megengedhetjük magunknak e terminus használatát anélkül, hogy a felelőtlenség hibájába esnénk? Meggyőződésem, hogy a mai kutatásokban az erdélyi és magyarországi magyar-örmények esetében árnyaltabb terminológiára lenne szükségünk ahhoz, hogy ezt a törékeny és bizonyos értelemben amorf identitáskonstrukciót tetten érjük. Főként azért szükségeltetnek a definíciók, hogy az eltérések a különböző csoportok között minél inkább kirajzolódhassanak - mivel az antropológiai kutatás módszerei, a kulturális jelenségek értelmezése nem lehetnek egzaktak. Továbbá meggyőződésem az is, nem beszélhetünk történetileg olyan kontinuitásról, amelynek értelmében ugyanazzal a névvel jelölhetnénk például az örmény országi örményeket és Erdély örmény származású lakosait napjainkban. Az „örmény” főnévnek nem ugyanaz a denotátuma a két esetben: két különböző entitásról van szó, amely nem bír egyforma kulturális lefedettséggel. Új és átfogó, az egyes jelenségeket hozzávetőlegesen lefedő terminológiai struktúrát magam sem ajánlhatok ebben a dolgozatban - ennek létrejöttét például olyan faktorok hátráltatják közvetve, mint a társadalmi megengedés nagyvonalúsága, amelyet az antropológus olykor riadtan figyel és próbál meg értelmezni: mindenki lehet örmény, aki annak tartja magát.¹

Éppen ezért én főleg erdélyi magyar-örményekről szólok, mert azt gondolom, ez az árnyaltabb terminus jobban megközelíti azt a bonyolult, illékony jelenséget, amelyet manapság örmény identitásnak nevezünk Erdélyben. Főleg a gyergyószentmiklósi magyar-örmények példájából indulok ki, mindeközben természetesen hivatkoznom kell azokra az örmény származású csoportokra is, amelyekkel ők valamiképpen kapcsolatban állnak.²

Mi az oka annak, hogy az egykori erdélyi örmény telepések leszármazottai magukat elsősorban magyarnak vallják, ugyanakkor bizonyos esetekben büszkén hirdetik örmény származásukat is? Magyar-örmények, mondják magukról, de népszámláláskor majdnem kizárólagosan a magyar etnikumhoz sorolják magukat.³

Csak a diakronikus szemlélet oldhatja fel a terminológia ellentmondásait: bármennyire is közhelyszerű a megállapítás, a jelen miéértjeire a válasz egyszerre keresendő a múltban és jelenben. Az asszimiláció folyamatának jobb megértése végett vázlatosan említést kell tennem néhány olyan okról, amelyek az Erdélyben megtelepedett örményeknek a magyarságba való beolvadását szolgálták, és amelyekkel előttem már kiváló történészek sora foglalkozott kimerítően.⁴

A legenda szerint I. Apafi Mihály erdélyi fejedelem 1672-ben 3000 örmény kereskedőcsaládot telepített le Gyergyószentmiklóson, később kiváltságjogokat adván nekik.⁵ Már az 1680-as években számos család továbkköltözött Erdély más vidékeire, az 1700-as évek elejére létrehozván az örmények két legjelentősebb közösségét Szamosújvárott és Erzsébetvároson.

Az újonnan érkezők viszonylag hamar feladták apostoli örménye vallásukat, s már 1680-as évek végén egyesültek a római katolicizmussal. A 18. század közepéig nagy a fluktuáció, sokan visszaköltöztek Moldvába, ahonnan eredetileg az asszimilációs nyomás elől jöttek Erdélybe - de jellemző az ellentétes irányú mozgás is: Moldvából, Lengyelországból jöttek örmény családok. Az erdélyi csoportok rendkívül mobilak: kereskedelmük hatókörének kiterjesztésével egy időben elkezdődött a kirajzás, amivel közvetve kezdetét vette az eredeti örmény közösségek felbomlása. Az elsődleges telepekről főleg a szerényebb vagyonú kereskedők és iparosok költöztek ki, létrehozván a szórványközösségeket.⁶

A nagy tőkével rendelkezők a kitelepülés másik irányát választották: a Nagy Alföldet - az 1780-as évektől egyre több örmény nagykereskedő bérelt nagyállattartásra alkalmas pusztai legelőket, főleg Gyula környékén. Később ezek a kereskedőcsaládok véglegesen át is települtek, különösen, ha sikerült nemesi előjogokat szerezniük, birtokokat vásárolniuk.⁷ A szétáramlás nem pusztán a kereskedelmi hatókör kiterjesztéséhez vezetett, nemcsak gazdasági nyereséget szolgált, de hosszú távon az örmény közösség beolvadását eredményezte. Mint különleges jogállású idegenek, a kereskedő és iparos csoportok gyorsan alkalmazkodtak a befogadó települések helyi viszonyaihoz.⁸ Megtanulták más népek nyelveit, az élet praktikuma ezt követeli, hiszen kereskedők, létkérdésük a más népekkel való érintkezés.

A fluktuáció, a gazdasági elit kiáramlása az erdélyi örmény közösségek fellazulásához vezetett, következképpen az asszimiláció ütemét gyorsította meg. A magyar törvény egy évszázadon át különleges jogállású idegenekként kezelte az örményeket, azonban egyre inkább elmosódott a különállás a kereskedő elemek és a rendek között. Kezdetben nem vásárolhattak földbirtokot és állami hivatalokat sem tölthetnek be. 1776-ban kerül sor a jogi integrációra, az örmények ettől kezdve rendelkeznek a közhivatal-viselés jogával, tehát ugyanazokkal a jogokkal és köteleességekkel, mint a magyarok. Mindezt győzelemként élik meg, és igyekeztek minél jobb magyarrá lenni. A jogi integráció lehetővé tette a földbirtokszerzést, ezáltal maga után vonta a területi mobilitást - ekkor lendült fel az alföldi állattartás. Az örmény családok gazdasági célú térbeli migrációjával párhuzamosan megfigyelhető a társadalmi mobilitás is. Erdélyben a hagyományos örmény foglalkozások - marhakereskedelem, bőrkereskedelem - elveszítették a jelentőségüket, ehelyett az örmények új foglalkozási ágakban próbáltak elhelyezkedni, ami megrendítette a családi tradíciókat. A fiatalabb generációk Erdély és Magyarország nagyobb városaiba költöztek. A modernizáció beindította a 19. század elején a nyelvvesztést: az örmény telepeken örmény helyett magyar nyelven kezdték vezetni a különböző társulások, céhek jegyzőkönyveit, naplóit, sőt az egyháznaplókat is.⁹ A szekunder közösségek esetében még gyorsabb a beolvadás, mivel nem

rendelkeznek sem örmény katolikus plébániával, sem autonóm közigazgatási szervvel, amely összefogná őket, elősegítvén identitásuk megőrzését.

Az elit kereskedő- és tímárcsaládok stratégiája példaértékűvé válik: nemességet, birtokokat szereznek, s már az 1840-es években büszkén vállalják magyarságukat, sőt magyar neveket vesznek fel. A felemelkedő elemek elhatárolják magukat a közösségtől, s lenézik a szegényebb, magyarul jól nem beszélő örményeket. Magyarok *akarnak* lenni - így a hagyományörzés háttérbe szorul a társadalmi értékpreferenciák sorában.

Ekkor következett be az első hasadás az örmények nemzeti identitásában. Az átalakult társadalmi viszonyok közepette más lett az örmény mivolt értelme. Az örmények válaszut előtt álltak: megtartani etnikai sajátosságaikat a privilégiumokra támaszkodva, társadalmi különállással - vagy társadalmilag felemelkedni és integrálódni az örmény sajátosságok háttérbe szorulása árán?

A történelem azonban a már ekkor is erőteljes asszimiláció javára döntötte el a kérdést: az 1848 és még inkább az 1867 utáni, modernizációt szorgalmazó adminisztratív átszervezések mind ezt szolgálták. A Bach-korszakban megszüntették az örmény társulatok autonómiáját, Szamosújvár és Erzsébetváros (addig szabad királyi városok) 1870-ben elvesztik privilégiumaikat, 1873-ban végleg szertefoszlik a Mercantile Forum, elhal a céhszervezet. Szamosújváron 1850-ben megszűnik a fiúiskola, a leányiskola még hamarabb - az örmény nyelv a magyar iskola tantárgyává válik. Gyergyószentmiklóson 1849-ben tiltják be az osztrák hatóságok az örmény iskolát. 1860-tól az örmény származású gyerekek az első két évben megtanulnak írni-olvasni örményül is, utána magyarul folytatják az iskolát.

1881-től ez a rendszer is megszűnik, s az örmény „iskola” teljesen beolvad a magyarba.

A hétköznapi gyakorlatában addig használt örmény nyelv így fokozatosan „archiválódik”,¹⁰ fokozatosan átkerül az egzotikumok kategóriájába - a nyelvvesztés rohamossá válik. A vegyes házasságok és az ezekkel járó valláscserék csak kedveznek az asszimilációnak. A 19. század végére kiteljesedik a foglalkozásváltási folyamat - orvosok, ügyvédek, banktisztviselők kerülnek ki az örmények új generációinak sorából. Ezeknél a *homo novusoknál* a magyarsághoz mint makrostruktúrához való tartozás fölébe helyeződik az örménységhez mint mikro-struktúrához való tartozásnak; az asszimilálódásból származó identifikációs zavarokkal küszködnek. Ekkor, a századforduló környékén már *plurális identitásként* aposztrofálhatjuk az örmények azonosságtudatát: kulturálisan örmény, politikailag magyar.

Ilyen történelmi és társadalmi feltételek közepette jött létre az 1880-1890-es években - abban a periódusban, amely a történelemben a „nemzeti ébredések” szakasza - az első örményidentitás-mentő mozgalom: az *armenizmus* mozgalma. Az *Armenia* című folyóirat és köre, az örmény értelmiségi elit, az 1880-as években hozza létre (és terjeszti) az armenizmus kulturális ideológiáját. A mozgalom azonban csak a '90-es évektől épül ki: az örmény jellegzetességek megőrzését, a hagyományok ápolását szorgalmazza.¹¹

Az armenizmus mozgalma nem az egyetlen értelmiségiek által konstruált kulturális identitás: nagyon hasonló ehhez például Franciaországban a szintén a századforduló környékére tehető okszitán identitásmentés, amelyet a provanszi írók kezdeményeztek - okszitán nyelven írt almanachokat adtak ki, mely műfaj lehetővé tette, hogy a lehető legszélesebb tömegeket mozgósítsák az értékmentésre.¹²

Mi motiválta az örmények nemzetikultúra-tudatának felerősödését? Az értelmiségi örmények csoportja meg akarta érteni, meg akarta magyarázni önmaga számára és kifelé, a magyarok felé is, az örménységnek a magyar társadalomban elfoglalt helyét.¹³ Minden asszimilációs folyamat eljut erre a stációra: az örmények megpróbálták feldolgozni az elmagyarosodást - ez az apológia mondható mind a mai napig folytatódik. Egyrészt igazolni akarták az örmény nép világtörténelmi kivételességét,¹⁴ másrészt igyekeztek alátámasztani azt a nézetet, hogy az örmények nélkülözhetetlenek a magyar történelemben.¹⁵

Ha egy mondatban kellene összefoglalni: míg az örmények csoportja kezdetben *vallási diaszpóráként* tartható számon, majd az idők során egyre inkább *kereskedelmi diaszpóráként* definiálható,¹⁶ a századfordulóra identitásuk immár plurálisnak mondható. Egyszerre és (talán) egyforma mértékben örmények és magyarok - és ennek a kettős identitásnak a belső egyensúlya csak időlegesen bomlik meg az 1890-es években, az armenizmus mozgalma idején, amikor a kulturális örmény mivolt fölébe helyeződött a politikailag meghatározott magyar mivoltnak.

Száz év múlva egy második visszaarmenizálódási folyamatnak lehetünk tanúi. 1989-ben, a kommunista rezsimek szertefoszlása után Romániában és Magyarországon is újrafogalmazódik az örmény identitás. Eldöntendő kérdés, hogy az elvagyódás, a sokéves viszonylagos kulturális elzártság fogalmaztatja-e újra az örmény mivoltot¹⁷ - amelyet én már *magyar-örménynek* neveznék.

Körülbelül ugyanaz játszódik le, mint száz évvel azelőtt: az értelmiségi réteg identitást konstruál - ha kicsit is ismerjük működésüket, ezt szinte automatikusan nevezhetjük *neoarmenizmusnak*. Magyarországon 1993-ban kimondják a kisebbségi törvényt, az örménység kisebbséggé alakul. A csoport nem lehet homogén, mivel az újabb betelepülési hullámokkal érkezők - az 1915-ös genocídium után, vagy akár a kb. 20 éve a gazdasági válság és polgárháborúk elől a Kaukázusból érkezők - asszimilációja nem lehet ugyanolyan mértékű. Mindez nemcsak a magyarországi örmény csoportok között okoz konfliktust, hanem közvetve kihat az erdélyi magyar-örmények identitására is.

A visszaarmenizálódás kísérleteként Kolozsváron újraindul az *Armenia*, természetesen már nem lehet ugyanolyan szerepe a magyar-örmények identitásában, mint egykori szamosújvári elődjének. Ugyanis a magyar-örmények a századfordulón még kettős identitása mára már nagyon megváltozott: hogy valaki mikor vallja magát magyarnak, illetve mikor örménynek, a környezet által meghatározott.

A mai erdélyi örmény identitástudatot erőteljesen meghatározza a magyarság kisebbségi helyzete Romániában. A magyarok felé tanúsított negatív diszkrimináció,¹⁸ a hatalmi struktúra asszimilációra hajló politikája maga után vonja, hogy a magyar-örmények elsősorban magyarnak vallják magukat.¹⁹ Egy interjúalanyomat idézve: „Kevesen vagyunk, mi magyarok. Azt hiszem, ma fontosabb a magyarságunk, mint örménységünk.”²⁰ Ugyanakkor fennen hirdetik még ma is a gyergyószentmiklósi szólásmondást (amelynek hallatán viszont a magyar szélsőjobb hördül fel rendszerint): „Az örmény magyarább a magyarnál.”

Gyergyószentmiklós az 1993-as romániai népszámlálás szerint 3 örményt számlál. Ez nem jelenti, hogy az örmények kihaltak vagy elmentek, vagy tökéletesen asszimilálódtak. Csupán azt, hogy a szituációtól függ, örmények-e vagy magyarok - önmeghatározásuk környezettől függő, viszonylagos. A magyarörmények identitását ezért ma leginkább *pozicionálisnak*

nevezhetjük.²¹ Az emlékeztetéstől függően kerül előtérbe a magyar-örmények örménysége avagy magyarsága, időlegesen megváltozik az identitás-összetevők aránya - de nem függesztődik fel egyik identitás-összetevő sem. A magyar-örmény közösség tagjai a templomban éppen úgy eléneklik az örmény katolikus liturgia énekeit, mint a mise befejeztével a magyar himnuszt. Vagy fordítva: az egyébként inkább magyar hétköznapiakon is főznek olykor ángádzsáburlevest.²²

Az emlékeztetés ebben az esetben azoknak a befolyásoknak a halmazát jelenti, amelyek az egyént érik nap mint nap, alakítván azonosságtudatát. Ezt a szerepet leggyakrabban az etnikus specifikumok töltik be egy kultúrában: az anyagi kultúra, nemzeti szimbólumok, átörökített szellemi kultúra, továbbélő szokások. De mivel itt ma már nem beszélhetünk egyértelműen „saját” örmény világról, az nem válik el élesen a magyartól, az emlékeztetés elsősorban az örmény katolikus egyházra hárul: a pozicionális identitás az egyházi ünnepek és a körjük szerveződő kulturális jelek által reprodukálódik leginkább. Ismét fiatal interjúalanyomat idézem: „Mi hét közben magyarok, hét végén a templomban örmények vagyunk.” Ez a jelenség legpontosabb megfogalmazása, amely egyben érthetővé és megbocsáthatóvá teszi az általam választott metaforikus címet.

Az erdélyi magyar-örmény közösségek „kimaradtak” az egyik legfontosabb örmény identitásszervező tényezőtől, a genocídiumból - ide nem érkeztek tömegesen újabb betelepülő csoportok, melyek segítették volna az identitás időnkénti reprodukcióját. Más szavakkal: a magyar-örmények jellegzetes identitását kívülről nem érte olyan hatás, amely által megújulhatna.²³ A kis entrópiájú kultúrákban - azaz olyan kultúrákban, ahol kevés az identitás reprodukcióját szolgáló jel - szükség van a meglévő szimbólumok túlhangsúlyozására. Minél ritkábban fordulnak elő az információmegőrzést szolgáló jelek, annál nagyobb az információs értékük. Az etnikus specifikumok hiányában egy közösségnek létre kell hoznia a saját szimbólumait, amelyek az emlékeztetést ellátják, és biztosítják az identitás folyamatosságát.²⁴ Ha kevés az ilyen szimbólum, akkor a közösségnek gyakoribbá kell tenni az emlékeztetést. Szimbólummá válhat a gasztronómia némely jele, de akár a legegyszerűbb tárgy is, ha kontextusba ágyazódva alkalmas arra, hogy a közösség tagjaiban felelevenítse a közösségi múltat.²⁵

A gyergyószentmiklósi magyar-örmények esetében a kontextus az örmény katolikus egyház. A legnagyobb szerepet az emlékeztetésben az örmény liturgia részévé vált egykori céhes szokás, a mai magyar-örmények által Vörös Köpenyegesek ünnepének nevezett rítus játssza. Az információmegőrzés hatékonyságát, biztonságát növelni kell, tehát a lehető leggyakrabban szükséges ezt a rítust eljátszani: Gyergyószentmiklóson évente legalább hétszer élnek is vele, a nagyobb katolikus ünnepek alkalmával;²⁶ de kivételes esetekben is kivonulhatnak a Vörös Köpenyegesek, például egyháztanácsosok, egyházi személyek temetésekor vagy más magyar-örmény közösségek meghívására. Ilyenkor nagyobb valószínűséggel fordulnak elő az örmény gasztronómia jelei is, mint a hétköznapiakon: ángád-zsáburlevest, dáláuzi, herissza, káta.²⁷

A gyergyói magyar-örmények nyilvánvalóan nem beszélnek már az örmény nyelvet, mégis szólnunk kell a nyelvről mint az identitás megújításának eszközéről. Hétféteken, illetve a nagyobb egyházi ünnepeken előkerülnek a helyelközzel elsajátított liturgikus énekek,²⁸ amelyek szintén az emlékeztetést szolgálják. A nyelvnél maradva, érdekes jelenségnek lehetünk tanúi. A genocídium példáján láthattuk, hogyan alakul a hiány, az etnikum életének negatív eseménye identitásszervező erővé. Ezzel párhuzamosan megfogalmazódott bennem egy másfajta hiány közösségszervező ereje is: a magyar-örmények elvesztették ugyan az

örmény nyelvet, immár jó másfél évszázada, de a magyar nyelv közös birtoklása közösséggé kovácsolja őket, országhatárokat áthágva.²⁹

Feltételezésem szerint a magyar-örmény közösség esetében az örmény nyelv *hiányának* van identitásszervező ereje. Előbb már említettem, hogy a gyergyószentmiklósi magyar-örmények sokkal inkább vállalják a közösséget a magyarországi magyar-örményekkel, mint az örmény nyelvet is beszélő bukaresti és moldvai román-örményekkel, habár ugyanazon ország határain belül laknak, és az utóbbi évtizedek történelmén ugyanúgy osztoznak. A magyarországi magyar-örmények is intenzívebb kapcsolatot tartanak fenn az erdélyi magyarörményekkel, mint például a velük egy városban lakó, genocídium utáni betelepülőhullámmal érkezett, örmény nyelvet beszélő örményországi vagy karabahi ömlenyekkel. Ezért a magyarországi és erdélyi magyar-örmény közösség az identitás reprodukcióját nem várhatja kívülről, hanem csoporton belül igyekszik megoldani, a csoport potenciális tagjainak örménység-tudatát igyekszik felerősíteni. Az örmény nyelv hiányát valami sajátos apológia helyettesíti a magyar-örmény közösségeknél, hasonló ahhoz, mely először az egykori armenizmus ideológiájában bukkant fel.

Magyarországon a genocídium utáni örmény betelepülők jelenléte is sürgette az örmény mivolt megfogalmazását, és valamiképpen az örmény kontinuitás bizonyítását, ugyanis a keletről újonnan érkezettek nem ismerték el örményeknek azokat a magyar-örményeket, akik nem beszélnek az örmény nyelvet - ez számos konfliktusra adott és ad ma is okot. Nem beszélhetünk általában magyarországi örménységről, még akkor sem, ha a kisebbségi törvény értelmében egy csoportba tartoznak³⁰ (valamiképpen - és itt számot kell vetnünk e törvény elnagyoltságával és buktatóival): nem egy homogén csoportról van szó, hanem több történeti réteg konfliktusoktól nem mentes kölcsönhatásáról, ahol csoporthatárjelző az örmény nyelv birtoklása, az apostoli vallásban való közösség és a genocídiumban való érintettség.

A kutatók természetes asszimilációról beszélnek; a magyar- örmény közösség tagjai az asszimilációnak ebben a stádiumában mégis egyfajta csoportapológiával élnek: racionalizálják az örmény nyelv elvesztését, heroikus pozícióban tüntetik fel a magyar-örményeket a magyar történelemben.³¹ Akár a kolozsvári *Armenia*, akár a budapesti *Erdélyi Örmény Gyökerek Füzetek* bármely száma ékesen tanúskodik emellett a tézis mellett.

Meglátásom szerint a magyar-örmény közösség geográfiailag kiterjesztett közösség, mely átnyúlik országhatárokon, ugyanakkor sokkal homogénebb, mint amelyet az egyes országokon belüli csoportok esetében tapasztalhatunk. A magyarországi magyar-örményeket a közös származás tudatán túl főleg az önigazolás (és egymás visszaigazolása) köti össze az erdélyi magyar-örményekkel, a mitikus-szентimentális kapcsolat a kis őshazával.³² A jelentős különbség, nevezetesen, hogy az erdélyi magyar-örmények kisebbségi státusban élnek Romániában, a magyarországi magyar-örmények pedig többségi státusban (ugyanakkor egyszerre kisebbséggé alakulva), mit sem változtat az apológia szükségességén. Mindeközben a közösség majdnem minden tagja a hivatalos népszámlálás alkalmával magyarnak vallja magát.

Természetesen a pozicionális identitást ezzel korántsem jártuk körül. A magyar-örmény identitás kérdését, elgondolkodtató módon, így fogalmazta meg a kutatásom idején csupán 21 éves Magyari Sáska Zsolt:

„Számomra az örménység: színfolt a magyarságban. Szóval, amikor az ember meg kell válassza, hogy na, én most mi vagyok, ez függ attól, hogy hol kérdezik. Hogyha egy teljesen külső környezetben kérdezik, mit tudom én, más városban, akkor az ember magyar. Én legalábbis azt mondom. Főleg román környezetben az ember legyen magyar. Mert az örménység mint nemzetöredék úgy létezik, mint eredet meg hagyomány. Ez most csak Gyergyóra vonatkozik! De a románok szemében én politikailag magyar vagyok. S aztán minek összezavarni őket? Hogyha viszont itt, városban belül kérdezik - az osztálytársak mindig tudták, persze —, ■ akkor örmény vagyok. Belülről van valami, ami azt mondja, hogy örmény is vagyok: ha olvasok valamit róluk, megráz. Az ember legyen magyar, de ha megengedheti magának egy bizonyos környezetben, hogy örmény legyen, az értékes, szép dolog. Ela valakivel megismerkelek közelebbről, akkor mindenképpen előkerül, hogy örmény vagyok - ezt én terjesztem! -, de egyből nem mondom meg. "

Lábjegyzetek:

1. Olyan Gyergyószentmiklóson ismerős fogalmakat hozhatunk fel itt példának, mint a *házastárs utáni örménység* vagy a *tiszteletbeli örménység* melyek mindenképpen arra engednek következtetni, hogy örménynek lenni valamiféle társadalmi státust jelent az erdélyi magyarok csoportjában.
2. Megfigyelésem szerint a csoportokat nem országhatárok, hanem inkább időbeli tényezők, az asszimiláció eltérő mértéke határolják be. így történhet meg, hogy a Magyarországon belüli örmény csoportok - nevezetesen a törökországi genocídium, 1915 után betelepülő örmények és leszármazottjaik, valamint az egykori erdélyi örmény gyökerű magyarok csoportja - konfliktusban vannak egymással. Ugyanígy jellemző a Románián belüli örmény csoportok ellentéte is: az erdélyi magyar-örmények és a román-örmények kapcsolata csupán adminisztratív. A viszonyok tehát nem országhatárfüggők, sokkal inkább a nyelvi közösség határozza meg őket.
3. A 2002-es romániai népszámlálási adatok szerint például Kovászna megye 6, Hargita megye 5 örményt tart számon. Kolozs megyében azonban 63-an vallották magukat örménynek: ez a nagy számadat is mutatja, hogy itt komoly identitásreprodukciós munka folyik - itt talán elég az újraindult *Armeniát* említenünk, a hozzá tartozó kulturális hadjárattal együtt.
4. A kronológiai áttekintésben főként Nagy Pál munkáira hagyatkozom. (Vö. *Nagy Pál*: Az „örménykérdés” és a magyarországi örmények a XIX. század végén és a XX. század elején. 1990. Szakdolgozat. JATE BTK., Szeged, vezető: Dr. Sajti Enikő; valamint *Vő.*: Armenizmus: örmény identitás és kulturális ideológia a XIX. század végén Erdélyben. Baranya. Történelmi közlemények. (7-8) 1994-1995. Szerk. Odor Imre. 221-230.)
5. Pontosán nem határozható meg, mennyire igaz a 3000-es számadat, mivel a betelepülés idejéből nem maradtak fenn összeírások, ezért marad a következtetés. Pál Judit a történeti forrásokkal bizonyítja be, hogy a beköltöző családok száma jóval 300 alatt lehetett, és semmiképpen nem érhetette el a legenda szerinti 3000-et. (Vö. *Pál Judit*: Az erdélyi örmény népesség számának alakulása és szerkezete a 18. században. Erdélyi Múzeum. 1997. 1-2 füzet. 104-120.) Véleményem szerint az örmények csoportjának defenzív gesztusa érhető tetten a nagy számadat hangoztatásában: észszerű törekvés arra, hogy minél hatalmasabbnak tudják saját csoportjukat. Feltételezésem, hogy a legenda leginkább egy vissza-armenizálódási folyamat része

- lehet, és ennek megfelelően a 19. század fordulójára körül, az armenizmus mozgalmának idején megerősödhetett - azonban ez még további vizsgálat tárgya.
6. Például *Perele, Bonyha, Felfalu, Csíksomlyó, Gyulafehérvár, Görgényszentimre, Szárhegy, Ditró, Alfáin, Remete, Toplica, Tölgyes* stb.
 7. Később ezek a pusztai kereskedők segítik anyagilag az Erdélyben maradt örmény közösségeket -ez a példa manapság is visszaköszön az erdélyi magyar-örmények és a magyarországi erdélyi örmény gyökerű magyarok kapcsolatában. A segítség azonban értelmezésem szerint nem egyirányú, azaz nyersebben szólva nem érdektelen, sem akkor, sem most: minden egyes segítségnyújtási gesztus az örmény identitás megújítását szolgálja, a gyökerek megerősítését, az összetartozás reprodukcióját. Ez a tény is alátámasztja feltételezésemet, miszerint a magyarországi erdélyi örmény gyökerű magyarok és az erdélyi magyar-örmények ugyanahhoz a közösséghez tartoznak.
 8. Ezt az alkalmazkodóképességet a 19. század végén kibontakozó örmény ideologikus mozgalom, az armenizmus karakterológiai mint legfőbb pozitív örmény tulajdonságot emlegetik, a hátrányból erényt kovácsolva. Vö. *Nagy Pál: Örmény karakterológia és nemzeti kultúra-tudat a XIX. század végén.* Pécs, 1994. Hajnal István Kör Kongresszusa. Kézirat. Megtalálható a Szegedi JATE BTK könyvtárban.
 9. A gyergyószentmiklósi egyháznapló (protocollum - az egyházközségi ülések jegyzőkönyve) már a 18. század végétől magyar nyelven íródott: az asszimiláció itt korábban megkezdődött, és jóval gyorsabb volt, habár az örmény közösség viszonylag nagy autonómiával rendelkezett a Mercantile Forumnak köszönhetően, amely összefogta a közösséget. De a leggazdagabbak innen is elköltöztek, s a Gyergyó társadalmában amúgy is kisebbségben levő örmények a 19. század közepére nagyrészt elmagyarosodtak. (Vö. *Nagy Pál: i. m. II.*)
 10. *Nagy Pál: i. m. II.*
 11. Legelőször Merza Gyula fogalmazza meg a mozgalom szükségességét 1895-ben, természetesen az *Armenia* hasábjain. A kiáltvány lényege: magyar hazafinak lenni, de örmény módon élni.
 12. *Blanc, Dominique: Lecture, éeriture et identité locale. Les almanachs patois en pays d'oc (1870-1940).* Terrain 5, 1985. október 16-28. Azonban ez a mozgalom a lokális identitáshoz kapcsolódik, célja a dél-francia nyelvjárás továbbéltetése, amelyet a francia nyelv hivatalos köznyelvi változata kiszorított a használatból.
 13. *Nagy Pál: i. m. II.*
 14. A kiválasztottság hangsúlyozása mindig defenzív szerepet tölt be egy adott kultúrában.
 15. A mai magyar-örmények körében szinten jelentős helyet kap az önigazolás mint identitásreprodukciós tényező, gondoljunk csak az 1848-as forradalom örmény származású hőseiről való évenkénti megemlékezésre.
 16. Habár nem tartom eléggé árnyaltnak azt a diaszpóra-tipológiát, amelyet Michel Bruneau indítványoz, a fent említett terminusok a vonatkozó periódusokban hozzávetőlegesen lefedik az örmények csoportattribútumait. (Vö. *Michel Bruneau: Espaces et territoires de diasporas.* In: *Diasporas.* Tanulmánykötet. Szerk. Michel Bruneau. Montpellier: GIP Reclus, Collection Espaces modes d'emploi, 1995. 5-23.)
 17. És az is eldöntendő kérdés, egyszersmind további (izgalmasnak mutakozó) kutatás tárgya, hogy mennyiben nevezhető kulturális stratégiának ez az újrafogalmazott örmény mivolt, mennyiben a multikulturalitás egzotikumára hívja létre egy olyan térségben, amelyben az utazást és világba való kitekintést a hatalmi struktúra hosszú évekig meggátolta. És eme kérdés kapcsán ismét felmerül például a tiszteletbeli örménység fogalma.

18. Ebben az értelemben teljesen mindegy, hogy a diszkrimináció valós-e vagy csak valós példák alapján vélt, belső kontinuitásként jelenlévő.
19. Különösen igaz ez egy olyan magyar nacionalista közegben, mint amelyet a Székelyföldnek ez az izolált része, a Gyergyói medence tudhat magáénak.
20. Magyarai Sáska Zsolt.
21. Clifford Geertz írta le elsőként a kulturális identitást mint szituatív identitást, a báli vallási rendszerrel kapcsolatban. (Vö. *Geertz, Clifford: A vallás mint kulturális rendszer*. In: *Az értelmezés hatalma. Antropológiai írások*. Szerk. Fejős Zoltán. Bp., 1994. 63-103.)
22. Sokáig előttem volt egy fotó a gyergyószentmiklósi Vörös Köpenyegesekről, az asztalomon hányódott talán évekig, de csak most fedeztem fel benne a metaforát: körmenet a templomudvaron, Gyergyószentmiklóson, a Vörös Köpenyegesek előtt székelyruhába öltözött kislányok rózsaszirmokkal hintik fel az utat.
23. Megfigyelhető például a bukaresti örménység köreiben, milyen hatással volt a genocídium az identitás újraértelmezésére - hatására több román-örmény család visszaköltözött Örményországba, elődeik földjére.
24. *Andor Csaba: Jel - kultúra - kommunikáció. Interdiszciplináris szempontok a kultúrakutatásban*. Bp., 1980. 191-195.
25. Például Magyarországon, a görögországi polgárháborútól menekülő és a beloianiszi közösséget létrehozó görögöknél a szekrény tetején sorakozó üres Metaxás üvegek ugyanilyen emlékeztetést láttak el a múlt rendszerben, amikor még nem lehetett utazgatni - ezek a szimbólumok a rendszerváltás után devalválódtak.
26. Újév, Húsvét, Űrnapja, Világosító Szent Gergely napja, Mária-búcsú, Szent Miklós-körmenet, Karácsony.
27. *Kisbún Eszter: Örmények: ételek, jelképek Erdélyben és Magyarországon*. *Ethnographia* 103(1992) 1-2. 1-27.
28. Sajátos fonetikai jelenséggel szembesülünk a gyergyószentmiklósi liturgia alkalmával, amely a nyelv gazdaságosságra való törekvéséből fakad: mivel az örmény nyelv bizonyos hangzói nagyon messze esnek a magyarétól (például nincsen gégehang, pergő r stb.), ezért egyfajta „fonetikus lekerékített” szövegeket hallhatunk.
29. Gyergyói kutatásom alkalmával többeket megkérdeztem, tudják-e, mit jelent az örmény templom külső felirata, illetve belső táblájának szövege. Nem tudták, nem tartották fontosnak. Számukra elég volt az ismeret, hogy örményül van: ezt viszont mindenki tudta.
30. Az Országgyűlés által 1993. július 7-én elfogadott LXXVII. törvény 1.§. 2. bekezdése kimondja: „E törvény értelmében nemzeti és etnikai kisebbség (...) minden olyan, a Magyar Köztársaság területén legalább egy évszázada honos népcsoport, amely az állam lakossága körében számszerű kisebbségben van, tagjai magyar állampolgárok és a lakosság többi részétől saját nyelve és kultúrája, hagyományai különböztetik meg, egyben olyan összetartozás-tudatról tesz bizonyosságot, amely mindezek megőrzésére, történelmileg kialakult közösségeik érdekeinek kifejezésére és védelmére irányul.”
31. Magyar-örmény hőseik vannak, például a két magyar-örmény aradi vértanú, Kiss János és Lázár Vilmos vagy Czetz János.
32. *Nagy Pál: i. m. 70.*